

ΜΙΚΡΟΓΡΑΦΙΚΑ ΑΡΙΣΤΟΥΡΓΗΜΑΤΑ: ΣΦΡΑΓΙΔΕΣ ΑΠΟ ΤΗ ΝΕΚΡΟΠΟΛΗ ΤΟΥ ΠΕΤΡΑ

Olga Krzyszkowska

*Επίτιμη Διευδύντρια του Ινστιτούτου
Κλασικών Σπουδών του Πανεπιστημίου του Λονδίνου,
Επιμελήτρια εκδόσεων της Βρετανικής Σχολής Αθηνών*

ΟΙ ΜΙΝΩΙΚΕΣ ΣΦΡΑΓΙΔΕΣ ΕΙΝΑΙ ΜΙΚΡΑ ΑΝΤΙΚΕΙΜΕΝΑ με σχέδια εγχάρακτα (δηλαδή με αφαίρεση υλικού) σε μία ή περισσότερες επιφάνειές τους, τα οποία με την ελαφρά πίεση σε κάποιο εύπλαστο υλικό, όπως ο πηλός ή η σύγχρονη πλαστελίνη, δίνουν ανάγλυφες παραστάσεις. Τα σχήματα και τα θέματα των σφραγίδων άλλαξαν στο πέρασμα του χρόνου, όπως άλλαξαν και τα υλικά ή οι τεχνικές που χρησιμοποιούνταν για την κατασκευή τους. Τη 2η χιλιετία π.Χ., η σφραγιδολυφία των Μινωιτών τεχνιτών, αν και εκτελούνταν σε μικρογραφική κλίμακα, εξελίχθηκε αναμφίβολα σε μια μεγάλη τέχνη. Οι μικρές διαστάσεις, άλλωστε, εξυπηρετούσαν έναν άκρως πρακτικό σκοπό: οι σβόλοι πηλού που έφεραν το αποτύπωμα μιας σφραγίδας μπορούσαν να διασφαλίσουν χώρους και δοχεία αποθήκευσης ή έγγραφα από μη εξουσιοδοτημένη πρόσβαση· χρησιμοποιούνταν επίσης για τη σήμανση αγαθών και την πιστοποίηση των συναλλαγών. Υπάρχουν, όμως, και άφθονα στοιχεία που τεκμηριώνουν την ευρεία χρήση των μινωικών σφραγίδων για διακοσμητικούς και συμβολικούς λόγους, ως αντικειμένων προσωπικού στολισμού και, πιθανότατα, ως συμβόλων κοινωνικού κύρους. Η παραγωγή των πρώτων σφραγίδων στην Κρήτη χρονολογείται στα μέσα της 3ης χιλιετίας π.Χ. Στη συνέχεια, υπήρξε διαρκής εξέλιξη στην τέχνη αυτή επί σχεδόν 1.500 χρόνια¹.

Οι ανασκαφές στη νεκρόπολη του Πετρά έχουν φέρει στο φως περίπου 70 σφραγίδες. Επειδή όμως πολλές είναι πολυεδρικές, μας προσφέρουν περισσότερες από 100 σφραγιστικές επιφάνειες προς μελέτη². Στο μικρό δείγμα αυτών που μπορούμε να αναλύσουμε και να περιγράψουμε εδώ είναι εύλογη η αξιοσημείωτη τέχνη που κατείχαν οι Μινωίτες χαρακτές σφραγίδων, οι οποίοι παρήγαγαν μικρογραφικά αριστουργήματα στο τέλος της Παλαιοναυτοκρατορικής περιόδου (περ. 1700 π.Χ.). Αξίζει να υπογραμμιστεί ότι σήμερα πολλές φορές καταβάλλουμε μεγάλη προσπάθεια προκειμένου να «διαβάσουμε» τα σχέδια στις μικροσκοπικές όψεις των σφραγίδων, εκτός και αν τα μελετήσουμε στο μικροσκόπιο ή σε μεγεθυμένες φωτογραφίες. Αυτό ισχύει προπαντός όταν ο λίθος φέρει φλεβώσεις ή ταινιώσεις. Σε αυτές τις περιπτώσεις είναι απαραίτητες οι σύγχρονες αποτυπώσεις (π.χ. εικ. 5–7, 9). Εδώ, η εγχάραξη σε μικρογραφική κλίμακα παρουσιάζει ακόμη περισσότερες ιδιαιτερότητες.

Οι παλαιότερες σφραγίδες στον Πετρά χρονολογούνται στην Προανατολική περίοδο (περ. 2500–1900 π.Χ.)³. Οι περισσότερες είναι από μαλακά υλικά —ιδίως κόκαλο και ελεφαντοστό—, και ορισμένες φορές από μαλακούς λίθους όπως ο στεατίτης. Δυστυχώς, εξαιτίας των εδαφολογικών συνθηκών στον Πετρά, οι κοκάλινες και οι ελεφαντοστέινες σφραγίδες έχουν συχνά διαβρωθεί σημαντικά και οι εγχάρακτες σφραγιστικές επιφάνειες είναι φθαρμένες ή εντελώς αδύνατο να «διαβαστούν». Τα σχήματα των σφραγίδων —γνωστά και από άλλες τοποθεσίες στην Κρήτη— περιλαμβάνουν αμφίπλευρους κυλίνδρους κατασκευασμένους από αποτμήσεις χαυλιόδοντα ιπποποτάμου, καθώς και κωνοειδείς σφραγίδες και άλλες λαξευμένες σε σχήματα ζώων. Ίσως πιο σημαντικές είναι οι ημίεργες σφραγίδες, στις οποίες έχει δοθεί το σχήμα αλλά οι επιφάνειες δεν έχουν χαραχτεί. Αυτές υποδηλώνουν ότι η τέχνη της σφραγιδολυφίας ασκούσαν στον Πετρά ήδη κατά την Προανατολική περίοδο.

Οι σφραγίδες της όψιμης ΜΜ ΙΙ περιόδου (περ. 1700 π.Χ.) κυριαρχούν στη νεκρόπολη του Πετρά⁴. Κάποιες είναι από σκληρούς ημιπολύτιμους λίθους, όπως ο ίασπις, ο κορναλίνης, ο χαλκιδόνιος και η ορεία κρύσταλλος, αλλά εκπροσωπούνται και πιο μαλακοί τοπικοί λίθοι (ασβεστόλιθος, στεατίτης και ασβεστίτης), όπως και μέταλλα. Αρκετές σφραγίδες στον Πετρά φέρουν σύντομες επιγραφές στην κρητική ιερογλυφική γραφή, ενώ άλλες έχουν διακοσμητικά ή εικονιστικά θέματα. Παρότι όλα τα σφραγιστικά σχέδια του Πετρά είναι μοναδικά, μπορούν να ενταχθούν στο γνωστό ρεπερτόριο των όψιμων παλαιοναυτοκρατορικών σφραγίδων, ειδικότερα εκείνων από την κεντρική και ανατολική Κρήτη.

Προτού εξετάσουμε ορισμένα από τα μικρογραφικά αριστουργήματα του Πετρά, αξίζει να δούμε τις τεχνικές που εφαρμόστηκαν για την παραγωγή τους. Οι σφραγίδες από οστό και ελεφαντόδοντο, στεατίτη και άλλους μαλακούς λίθους σμιλεύονταν και χαράσσονταν με απλά εργαλεία χειρός, π.χ. μαχαίρια, γλυφίδες και αργόστροφα συμπαγή τρυπάνια⁵. Αντιθέτως, η επεξεργασία των σκληρών ημιπολύτιμων λίθων, που χρησιμοποιήθηκαν για τις σφραγίδες από τον 18ο αιώνα π.Χ. και εξής, απαιτούσε πιο εξελιγμένη περιστροφική τεχνολογία, συγκεκριμένα τη χρήση τόνου⁶. Αυτός περιλάμβανε μία άτρακτο που γύριζε ελεύθερα επάνω σε δύο ξύλινα στηρίγματα και μια σειρά από τροχούς κοπής και τρυπάνια προσαρτημένα στο ένα άκρο της άτρακτου. Τη δυνατότητα γρήγορης περιστροφής παρείχε ένα τόξο, το οποίο κινούσε πιθανόν ένας μαθητευόμενος επιτρέποντας στον χαρακτή να επικεντρωθεί στο να δώσει σχήμα στη σφραγίδα και να χαράξει την επιφάνεια. Το απότμημα για τη σφραγίδα το προσαρτούσαν με ρεσίνη σε ένα ξύλο και στη συνέχεια το έφερναν σε επαφή με τους τροχούς κοπής και τα τρυπάνια για να δημιουργήσουν ευθείες γραμμές, τόξα, κύκλους και συμπαγείς κουκκίδες. Η τεχνολογία κατά πάσα πιθανότητα είχε εισαχθεί από την Εγγύς Ανατολή —ίσως και να την είχαν διδαχθεί επί τόπου—, όπου ήταν σε χρήση γύρω στο 1800 π.Χ.

Εάν σκεφτούμε τις εγγενείς προκλήσεις αυτής της τεχνολογίας, οι σφραγίδες του Πετρά από σκληρό λίθο —από τις οποίες καμιά δεν ξεπερνά τα 2 εκ. σε μήκος— φαίνεται να αγγίζουν το θαύμα. Εξέχουσα θέση έχει ένα τετράεδρο πρίσμα κατασκευασμένο από έναν ασυνήθιστο αλλά πολύ ελκυστικό ίασπι, με σκούρες κόκκινες και κίτρινες ταινιώσεις (εικ. 1α–δ)⁷. Η μία επιφάνεια παριστάνει επιβλητική γυναικεία μορφή που φορά μακρύ χιτώνα δεμένο στη μέση με κροσσωτή ζώνη. Υψώνει το ένα της χέρι προς ένα υπερμέγεθες δόρυ. Οι άλλες επιφάνειες φέρουν σύντομες επιγραφές στην κρητική ιερογλυφική γραφή, καθεμία από τις οποίες περιλαμβάνει τρία σύμβολα και παραπληρωματικά θέματα. Μάλιστα, είναι πολύ πιθανό και η όψη με τη γυναικεία μορφή να πρέπει να «διαβαστεί» στην ιερογλυφική γραφή, με βάση τα παράλληλα από την κεντρική Κρήτη και την Κνωσό⁸. Πάντως, η εγχάραξη στην πρισματική αυτή σφραγίδα, η οποία έχει μήκος μικρότερο των 2 εκ., είναι πολύ υψηλής ποιότητας. Όσον αφορά τα ιερογλυφικά σύμβολα στις άλλες επιφάνειες, αξίζει να αναφέρουμε δύο: το «πριόνι» με τα λιλιπούτεια δόντια στην όψη β και τη «μύγα» στην όψη δ. Αμφότερα είναι εκτελεσμένα με εξαιρετική λεπτομέρεια.

Άλλο ένα τετράεδρο πρίσμα, φιλοτεχνημένο από βαθυπρά-

σινο ίασπι, επίσης φέρει επιγραφές στην κρητική ιερογλυφική γραφή σε τρεις πλευρές (εικ. 2β-δ)⁹. Η πλευρά α, όμως, έχει μια μοναδική εικονιστική παράσταση η οποία παρουσιάζει πλάσματα με μακριά ράμφη και πόδια αρπακτικού πτηνού, ενώ τα οπίσθιά τους ενώνονται για να σχηματίσουν ένα σπειροειδές θέμα (εικ. 2α). Είναι πιθανό με τα πλάσματα αυτά ο τεχνίτης να ήθελε να απεικονίσει γρύπες — μυθικά όντα με κεφάλι πουλιού και σώμα λιονταριού —, οι οποίοι πρωτοεμφανίζονται στη μινωική εικονογραφία κατά τη διάρκεια της ΜΜ ΙΙ. Σε κάθε περίπτωση, το θέμα αυτό μαρτυρεί ευρηματικότητα, ακόμη και χιούμορ από την πλευρά του χαράκτη. Η ποιότητα της εγγράφης σε αυτό το πρίσμα είναι πάλι εξαιρετική, παρόλο που και εδώ το μήκος είναι μικρότερο από 2 εκ.

Οι ιερογλυφικές επιγραφές δεν περιορίζονται μόνο στα πρίσματα αλλά εμφανίζονται και σε σφραγίδες άλλων σχημάτων. Ένα από αυτά είναι το εξόχως λεπτοδουλεμένο σφραγίδιο τύπου Petschaft, και αυτό από πράσινο ίασπι (εικ. 3α-β)¹⁰. Εδώ το σχήμα έχει λαξευτεί με ύψιστη ακρίβεια, συμπεριλαμβανομένης της πλαστικής συστροφής στο άνω μέρος και το σπειροειδές κυμάτιο κοντά στη βάση. Η σφραγιστική επιφάνεια μετά βίας ξεπερνά το 1 εκ. σε διάμετρο, ωστόσο φέρει τέσσερα σύμβολα σε κρητική ιερογλυφική γραφή και αρκετά παραπληρωματικά θέματα. Αντίθετα, η ωσειδής επιφάνεια μιας σφραγίδας με σιγμοειδή πίσω όψη (εικ. 3γ-δ) είναι χωρισμένη μέσω παράλληλων γραμμών σε δύο τμήματα: το ένα έχει δύο ιερογλυφικά σύμβολα, το άλλο ένα ακτινωτό θέμα¹¹. Κατασκευασμένη από έναν κορναλίνη ζωπού κόκκινου-πορτοκαλιού χρώματος, η σφραγιστική επιφάνεια είναι και πάλι εκτελεσμένη με μεγάλη ακρίβεια.

Επιγραφές σε κρητική ιερογλυφική γραφή εμφανίζονται σε περίπου 200 σφραγίδες ή σφραγίσματα (αποτυπώματα σφραγίδων) της ΜΜ ΙΙ, καταλαμβάνοντας το 10% του εκτενούς παλαιοανακτορικού ρεπερτορίου. Επιπλέον, υπάρχουν επιγραφές σε πινακίδες¹². Μάλιστα, το ανάκτορο του Πετρά έχει αποδώσει γύρω στα 20 ενεπίγραφα πήλινα τεκμήρια, καθώς και πολυάριθμα αποσπασματικά σφραγίσματα¹³. Δεν υπάρχουν αντιτοίχιες, όμως, ανάμεσα σε αυτά που μαρτυρούνται στο ανάκτορο και στη νεκρόπολη. Επιπλέον, επειδή η γραφή δεν έχει αποκρυπτογραφηθεί, δεν γνωρίζουμε τι μήνυμα ή μηνύματα έφεραν οι σύντομες επιγραφές στις σφραγίδες. Ίσως σχετιζόνταν με τα αξιώματα ή την κοινωνική θέση των εκάστοτε χρηστών των σφραγίδων. Ενώ σφραγίσματα από σκληρούς λίθους μάς είναι γνωστά και από τα Μάλια και την Κνωσό¹⁴, πολλές ενεπίγραφες σφραγίδες αποτελούν τυχαία ευρήματα που δεν εντάσσονται σε συγκεκριμένα αρχαιολογικά συμφραζόμενα ή δεν προέρχονται από στενά χρονολογημένα σύνολα. Επομένως, τα νέα παραδείγματα από τον Πετρά είναι ιδιαίτερος σημαντικά.

Εκτός από τις επιγραφές, τα «κλασικά» σχήματα σφραγίδων της ΜΜ ΙΙ — πρίσματα και Petschaft — είχαν επίσης διακοσμητικά και εικονιστικά θέματα. Μεταξύ των διακοσμητικών θεμάτων διακρίνεται μια προτίμηση στα σπειροειδή σχήματα, όπως αυτό σε ένα κομψό Petschaft από ορεία κρύσταλλο, έναν σκληρό ημιπολύτιμο λίθο δουλεμένο στον λαξευτικό τόρνο (εικ. 4α-β)¹⁵. Όμως, η πλάγια όψη μιας άλλης σφραγίδας Petschaft δεν παρουσιάζει καμία απολύτως εκλέπτυνση· δείχνει σχεδόν χονδροειδής ή ατελής (εικ.

4γ-δ)¹⁶. Η εξήγηση πρέπει να αναζητηθεί στο υλικό της: το όστρεο spondylus, το οποίο είναι ακόμα σκληρότερο από την ορεία κρύσταλλο ή άλλους ημιπολύτιμους λίθους, και κατά συνέπεια χρησιμοποιούνταν μόνο σπάνια στις μινωικές σφραγίδες¹⁷. Μάλιστα, αυτό το παράδειγμα από τον Πετρά είναι με διαφορά το πιο λεπτότεχο και μοναδικό λόγω του εικονιστικού θέματος που φέρει: ένα θαυμάσιο κουλουριασμένο λιοντάρι με τη γλώσσα έξω, κοφτερά νύχια και ουρά που συστρέφεται προς τα πάνω. Η σφραγιστική επιφάνεια έχει διαστάσεις μόλις 1,5x1,75 εκ.

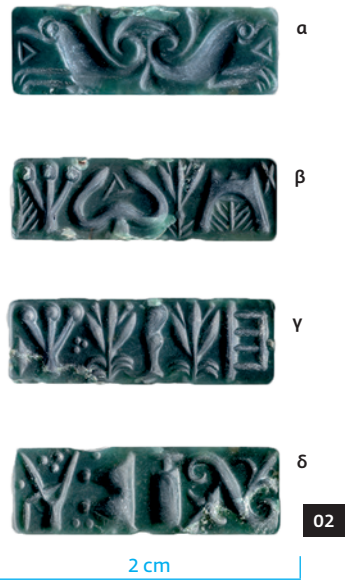
Ο ωραίος συνδυασμός σπειροειδών σχεδίων και εικονιστικών θεμάτων που βλέπουμε στο πρίσμα από πράσινο ίασπι με τους ενωμένους γρύπες (εικ. 2α) απαντά και σε δύο άλλα πρίσματα από τον Πετρά. Το ένα είναι ένα τριεδρικό πρίσμα από μπλε χαλκιδόνιο, όπου η ουρά ενός λιονταριού σχηματίζει πλούσια σπείρα (εικ. 5α)¹⁸. Η απόδοση της χαιτής και το μεγάλο ανοικτό στόμα με τη στριφτή γλώσσα παρουσιάζουν μεγάλη ομοιότητα με τη μορφή λιονταριού στη σφραγίδα από όστρεο spondylus που αναφέρθηκε μόλις πριν. Η δεύτερη όψη του πρίσματος απεικονίζει κριό με δασύ τρίχωμα: εδώ, τα φυσικά μακριά κέρατα έχουν αποδοθεί με σπείρες (εικ. 5β). Τέλος, το διακοσμητικό σχέδιο στην τρίτη όψη κυριαρχείται από ένα ζεύγος αντωπών σπειρών σε σχήμα C (εικ. 5γ).

Σπείρες συναρμοσμένες σε εικονιστικά θέματα κυριαρχούν επίσης στις όψεις ενός τετράεδρου πρίσματος από έναν ασυνήθιστο ελκυστικό κορναλίνη (εικ. 6)¹⁹. Και εδώ, το χάραγμα είναι πιο εύκολο να γίνει κατανοητό σε σχεδιαστική αποτύπωση. Η όψη α έχει ένα ζεύγος αντωπών λεόντων: το πίσω μέρος των σωμάτων και οι ουρές τους έχουν αποδοθεί με σπείρες. Στην όψη β ένα ζεύγος παράξενων πλασμάτων — πιθανότατα Σφιγγες — είναι σε αντιθετική διάταξη, ενώ το ένα κοιτά προς τα πάνω, το άλλο προς τα κάτω· σπείρες αντικαθιστούν και σε αυτή την περίπτωση το πίσω μέρος των σωμάτων και τις ουρές. Δύο κεφάλια με μεγάλα ανοικτά στόματα και κυκλικά μάτια παριστάνονται στην όψη γ: από τα κεφάλια αναδύονται μακριοί βόστρυχοι. Τέλος, στην όψη δ υπάρχει ένα ανερμήνευτο, ίσως πουλί ή έντομο, με ζεύγος μεγάλων σπειροειδών αποφύσεων. Πάλι, τα θέματα σε αυτό το πρίσμα, το οποίο έχει μήκος μόλις 2 εκ., χαρακτηρίζονται από μια εντυπωσιακή δημιουργικότητα που, δεδομένης της μικροσκοπικής κλίμακας, καθίσταται ακόμη πιο αξιοσημείωτη.

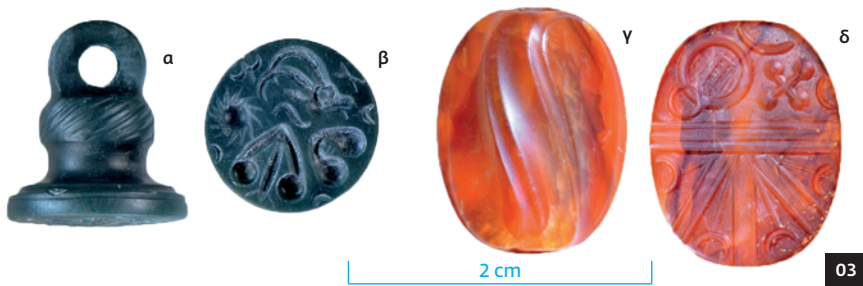
Η επόμενη σφραγίδα μας απεικονίζει μία όρθια μορφή σε μετωπική στάση, η οποία φορά ένα παράξενο, ριγωτό ένδυμα. Η μορφή έχει υπερμέγεθες κεφάλι, κρεμάμενους μαστούς και τριχωτά πόδια ανάμεσα στα οποία αιωρείται μία ουρά (εικ. 7α)²⁰. Το κεφάλι είναι ιδιαίτερα εντυπωσιακό: υπάρχει ένα μεγάλο ανοικτό στόμα με τέσσερα προεξέχοντα δόντια, διογκωμένες παρειές, στρογγυλά μάτια και αυτιά. Το πιγούνι είναι τριχωτό και πάνω από το μέτωπο υπάρχουν καρφιά ή φτερά· από τις δυο πλευρές του κεφαλιού ξεπηδούν βόστρυχοι που μοιάζουν με πτερύγια. Εάν λάβουμε υπόψη όλα αυτά τα χαρακτηριστικά, η μορφή θα έπρεπε να είναι αποτρόπαιη, κι ωστόσο το πλάσμα αυτό δημιουργεί μια φιλική εντύπωση. Είναι σχεδόν βέβαιο ότι η μορφή του Πετρά σχετίζεται *εν τέλει* με την αιγυπτιακή ελάσσονα θεότητα Μπερ, που απεικονιζόταν κατά κανόνα ως νάνος με τεράστιο κεφάλι, γουρλωτά μάτια, προεξέχουσα γλώσσα, στραβά πόδια, θυσανωτή ουρά

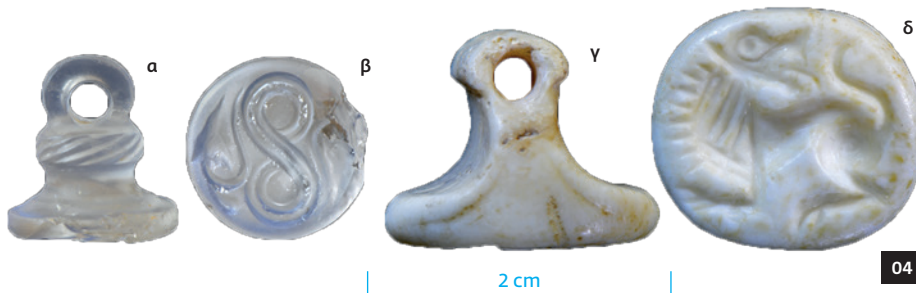
01

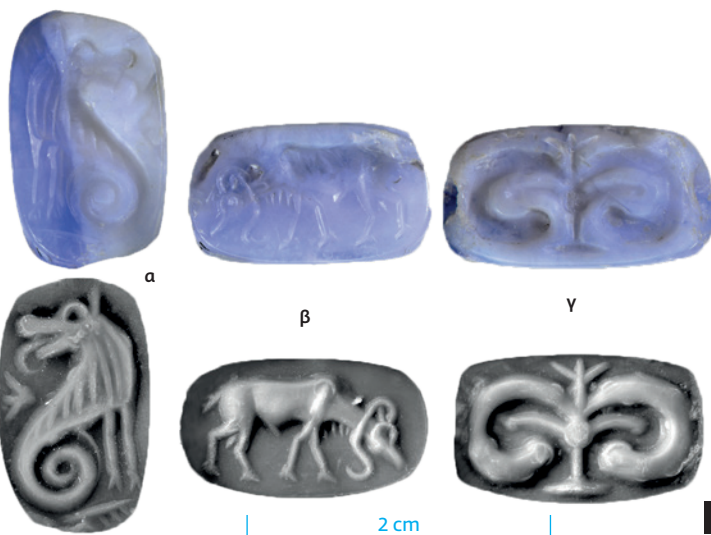
02

03

04

05

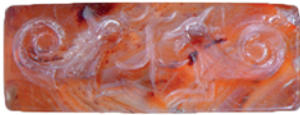
01
Τετράεδρο πρίσμα από σκουροκόκκινο και κίτρινο ίασι. Φωτ.: Ο. Krzyszkowska.

02
Τετράεδρο πρίσμα από πράσινο ίασι. Φωτ.: Ο. Krzyszkowska.

03
α-β: Petschaft από πράσινο ίασι σε πλάγια και πρόσθια όψη.
γ-δ: Σφραγίδα από κορναλίνη με σιγμοειδή πίσω όψη. Φωτ.: Ο. Krzyszkowska.

04
α-β: Petschaft από ορεία κρύσταλλο, σε πλάγια και πρόσθια όψη.
γ-δ: Petschaft από όστρεο spondylus, σε πλάγια και πρόσθια όψη. Φωτ.: Ο. Krzyszkowska.

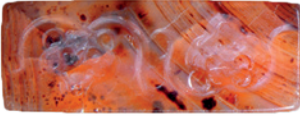
05
Τριεδρικό πρίσμα από κυανό χαλκηδόνιο: πρόσθιες όψεις και αποτυπώματα. Φωτ.: Ο. Krzyszkowska.

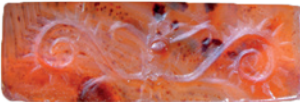
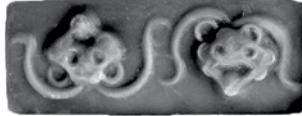
α

β

γ

δ

06

2 cm

06

Τετράεδρο πρίσμα από κορναλίνη: πρόσθιες όψεις και αποτυπώματα. Φωτ.: Ο. Krzyszkowska.

07

Ορθογώνιου σχήματος σφραγίδα από αχάτη, πρόσθιες όψεις και αποτυπώματα. Φωτ.: Ο. Krzyszkowska.

08

α-γ: Τριεδρικό πρίσμα από κόκκινο ασβεστόλιθο. δ-στ: Τριεδρικό πρίσμα από στεατίτη. Φωτ.: Ο. Krzyszkowska.

09

Σφραγίδα σε σχήμα «μαξιλαριού» από hornblende διορίτη: α) πλάγια όψη, β) πρόσθια όψη, γ) αποτύπωμα. Φωτ.: Ο. Krzyszkowska.

α

β

07

2 cm

α

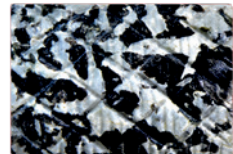
β

γ

α

β

δ

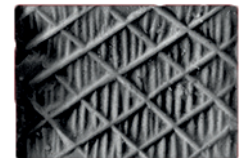
ε

στ

08

2 cm

γ

2 cm

09

και φτερωτό στέμμα. Ήταν προστάτης του τοκετού, καθώς η γκροτέσκα εμφάνισή του είχε σκοπό να διώχνει τον πόνο και τη στεναχώρια. Η μορφή του Πετρά, ωστόσο, δεν αποτελεί δουλική μίμηση της αιγυπτιακής εικονογραφίας και —κυρίως— δεν μπορούμε να είμαστε βέβαιοι για τον βαθμό στον οποίο ο αρχικός συμβολισμός αυτού του όντος είχε τροποποιηθεί στη μινωική Κρήτη.

Εκείνο που μπορούμε να πούμε είναι ότι το κεφάλι της μορφής του Πετρά έχει αρκετά παράλληλα στις σύγχρονές του μινωικές σφραγίδες²¹. Μεταξύ αυτών, τα δύο κεφάλια που αναπαριστώνται στην πλευρά γ του πρίσματος από κορναλίνη που αναφέρθηκε παραπάνω, όπου λόγω του μικροσκοπικού μεγέθους έχουν αποδοθεί μόνο τα βασικά γνωρίσματα — γουρλωτά μάτια, μεγάλο ανοικτό στόμα, βοστρυχωτά μαλλιά (εικ. 6γ). Παρ' όλα αυτά, μια τετράεδρη πρισματική σφραγίδα με σημεία ιερογλυφικής γραφής από την κεντρική Κρήτη αναπαριστά ένα τεράστιο ασώματο κεφάλι που παρουσιάζει όλα τα κύρια χαρακτηριστικά του κεφαλιού από τον Πετρά, συμπεριλαμβανομένων των πτερυγόσχημων βοστρυχών, των καρφιών πάνω από το μέτωπο, του ανοικτού στόματος και των δοντιών που προεξέχουν. Παρόμοια κεφάλια, αν και με λιγότερες λεπτομέρειες, συναντώνται σε δύο τετράεδρα πρίσματα από τα Μάλια. Είναι σχεδόν βέβαιο πως σχετίζονται όλα μεταξύ τους, παρότι και εδώ δεν μπορούμε να είμαστε βέβαιοι για τη σημασία τους. Ωστόσο, φαίνεται εύλογο να είχαν αποτροπαϊκό ρόλο, να χρησιμοποιούνταν δηλαδή για να κρατούν μακριά το Κακό.

Το ον του Πετρά είναι χαραγμένο σε ορθογώνια παραλληλόγραμμη ράβδο από ζωηρόχρωμο αχάτη σε πορτοκαλί, κόκκινο και πορφυρό με λευκές κρυσταλλικές κηλίδες, έναν λίθο εξίσου εντυπωσιακό με τη μορφή που έχει σκαλιστεί σε αυτόν. Στην πίσω πλευρά υπάρχει ένα εξαιρετικά κομψό ρομβοειδές θέμα, τονισμένο με μικρές οριζόντιες εγκάρσιες γραμμές που απολήγουν σε μικροσκοπικές κουκκίδες (εικ. 7β)²². Και εδώ πρέπει να σημειώσουμε ότι η σφραγίδα έχει μήκος μόλις 2 εκ. και πλάτος μικρότερο από 1 εκ. — άρα μαρτυρεί την εξαιρετική ικανότητα του χαρακτή να δουλεύει σε μικρογραφική κλίμακα.

Προτού αφήσουμε τις σφραγίδες που είναι κατασκευασμένες από σκληρούς ημιπολύτιμους λίθους, αξίζει να εξετάσουμε τις πιθανές πηγές των υλικών αυτών²³. Η ορεία κρύσταλλος και ο κόκκινος ίασπις (η ύπαρξη των οποίων δεν έχει τεκμηριωθεί μέχρι στιγμής στον Πετρά) απαντούν στην Κρήτη, αν και παραμένει άγνωστο αν σχηματισμοί υψηλής ποιότητας, κατάλληλοι για την κατασκευή σφραγίδων, ήταν γνωστοί στην Εποχή του Χαλκού. Ο ελκυστικός βαθυκόκκινος και κίτρινος ταινιωτός ίασπις που χρησιμοποιήθηκε στο πρώτο μας πρίσμα (εικ. 1) και μια σφραγίδα σε σχήμα «μαξιλαριού» από τον Πετρά είναι σχεδόν βέβαιο πως έχουν κρητική προέλευση· ίσως η πρόσβαση στο υλικό ήταν περιορισμένη, εφόσον λίγες σχετικά σφραγίδες έχουν κατασκευαστεί από αυτό το εξαιρετικό υλικό²⁴. Παρ' όλα αυτά, ο αχάτης, ο κορναλίνης, ο χαλκιδόνιος και ο πράσινος ίασπις σίγουρα δεν υπήρχαν στο νησί. Πιθανόν προέρχονταν από την Ανατολική Μεσόγειο και/ή την Αίγυπτο. Αυτή η χρήση σπάνιων και εισηγμένων υλικών συμβαδίζει με την εκλεπτυσμένη περιστροφική τεχνολογία χωρίς την οποία τα συγκεκριμένα

αντικείμενα δεν θα μπορούσαν να υποστούν επεξεργασία. Τα δεδομένα αυτά, με τη σειρά τους, υποδηλώνουν την εμπλοκή τεχνιτών με άριστη γνώση και τεχνική, ικανών να παράγουν εξαιρετικά λεπτομερή σχέδια σε μικροσκοπικό μέγεθος. Λαμβάνοντας υπόψη όλα αυτά τα στοιχεία, δεν υπάρχει αμφιβολία ότι οι ιδιοκτήτες τέτοιων σφραγίδων ήταν πρόσωπα υψηλής κοινωνικής θέσης.

Λεπτόκοκκος ασβεστόλιθος χρησιμοποιήθηκε σε τέσσερα πρίσματα που βρέθηκαν στη νεκρόπολη του Πετρά: δύο έχουν χρώμα καστανέρυθρο και δύο ένα πιο ανοιχτό ροδαλό-κόκκινο²⁵. Ο ασβεστόλιθος θεωρείται μεσαίας σκληρότητας υλικό και μπορεί να χαραχτεί με την περιστροφική τεχνολογία, όπως συμβαίνει και με το παράδειγμα της εικόνας 8 (πάνω). Η μία όψη δείχνει κεφάλια ζώων σε αντιθετική διάταξη, μια άλλη έχει τέσσερα αγγεία, η τρίτη φέρει τρία σημεία σε κρητική ιερογλυφική γραφή. Ένα ακριβές παράλληλο για τα κεφάλια ζώων στην όψη α απαντά σε πρίσμα από το ανάκτορο των Μαλίων, κατασκευασμένο από τον ίδιο λεπτόκοκκο ασβεστόλιθο. Ένα πρίσμα από ροδαλό-κόκκινο ασβεστόλιθο βρέθηκε επίσης στα Μάλια, αλλά του λείπει η οπή ανάρτησης και επομένως φαίνεται πως είναι ημίεργο. Εάν όντως ισχύει αυτό, είναι πολύ πιθανό τα Μάλια να ήταν το κέντρο παραγωγής αυτών των ασβεστολιθικών πρισμάτων.

Άλλες συνδέσεις με τα Μάλια δηλώνονται σε κάποια πρίσματα από στεατίτη που βρέθηκαν στον Πετρά. Τυπικό παράδειγμα είναι αυτό της εικόνας 8 (κάτω), που απεικονίζει μια ανθρώπινη μορφή και ένα αγγείο στη μία όψη, έναν αίγαγρο με γυρισμένα πρόσθια άκρα στη δεύτερη και θέμα στροβίλου στην τρίτη²⁶. Τα θέματα και η τεχνολογία του πρίσματος του Πετρά παρουσιάζουν μεγάλη αντιστοιχία με παραδείγματα που βρέθηκαν στο εργαστήριο κατασκευής σφραγίδων στη Συνοικία Μυ των Μαλίων, το οποίο χρονολογείται στη ΜΜ ΙΒ (περ. 1700 π.Χ.). Πρόκειται για περισσότερα από 100 εν μέρει δουλεμένα κομμάτια: ορισμένα είχαν σπάσει κατά την κατασκευή, σε άλλα έλειπε απλώς η τελική λείανση²⁷. Όλα είχαν λαξευτεί και χαραχτεί με τη χρήση απλών εργαλείων χειρός: λεπίδες, κοίλες σμίλες και συμπαγή τρυπάνια. Συνολικά, είναι γνωστά περισσότερα από 600 πρίσματα από στεατίτη, κατά κύριο λόγο κατανεμημένα σε όλη την περιοχή των Μαλίων και την ανατολική Κρήτη, επομένως τα ευρήματα στον Πετρά δεν αποτελούν έκπληξη.

Τριεδρικά και τετράεδρα πρίσματα παράγονταν σπάνια μετά το τέλος της ΜΜ ΙΙ. Το ίδιο ισχύει για τις σφραγίδες τύπου Petschaft ή σιγμοειδούς πίσω όψης. Ο Πετράς, όμως, προσφέρει και μια ματιά στο μέλλον, χάρη στις σφραγίδες σε σχήμα «μαξιλαριού» και τα σφραγιστικά δακτυλίδια από μέταλλο. Τα σχήματα αυτά, που άρχισαν να παράγονται στο τέλος της ΜΜ ΙΙ, ξεχώρισαν και διαδόθηκαν κατά τη διάρκεια της Νεοανακτορικής περιόδου (περ. 1700–1450 π.Χ.). Στον Πετρά υπάρχουν δύο σφραγίδες σε σχήμα «μαξιλαριού»: η μία είναι από τον ίδιο ταινιωτό ίασπι που χρησιμοποιήθηκε στο πρίσμα της εικόνας 1. Η δεύτερη είναι κατασκευασμένη από hornblende διορίτη, ένα υλικό που βρέθηκε στην Κρήτη, αν και πολύ σπάνια χρησιμοποιήθηκε σε σφραγίδες (εικ. 9)²⁸. Οι σφραγίδες σε σχήμα «μαξιλαριού» έχουν πάντα κυρτά προφίλ (εικ. 9α) και για τη χάραξή τους προσφέρεται ο λαξευτικός τόνος. Αυτή που παρουσιάζουμε εδώ φέρει

10

α: Σφραγιστικό δακτυλίδι από άργυρο.

β: Σφραγιστικό δακτυλίδι από χαλκό ή μπρούντζο.

Φωτ.: Ο. Krzyszkowska.

ένα σχετικά απλό αβακωτό θέμα (εικ. 9β–γ). Σημειώνεται ότι τέτοιου είδους γραμμικά σχέδια είναι χαρακτηριστικά στις πρώιμες σφραγίδες σε σχήμα «μαξιλαριού».

Τα δύο μεταλλικά σφραγιστικά δακτυλίδια από τη νεκρόπολη του Πετρά είναι ιδιαίτερα ευπρόσδεκτα ευρήματα. Παρόλο που τα αρχαία αποτυπώματα τέτοιων δακτυλιδιών είναι γνωστά από τη ΜΜ ΙΙ Φαιστό, πολύ λίγα από τα καθαυτά δακτυλίδια εκείνης της περιόδου σώζονται. Ένα από τα δακτυλίδια του Πετρά είναι από ασήμι και φέρει αστεροειδές θέμα στην κυκλική σφενδόνη (εικ. 10α)²⁹. Αστεροειδή σχήματα είναι γνωστά και από τα σφραγίσματα της Φαιστός, αν και κανένα δεν αποτελεί ιδιαίτερα κοντινό παράλληλο. Δύο εργαλεία χρησιμοποιήθηκαν κυρίως στη σφενδόνη του Πετρά: μια γλυφίδα για να αφαιρεθεί μέταλλο και να σχηματιστούν ευθείες γραμμές, και ένας οπέας για να αφαιρεθεί το μέταλλο ώστε να δημιουργηθούν οι συμπαγείς κουκκίδες. Το δεύτερο δακτυλίδι έχει ωσειδή σφενδόνη και είναι κατασκευασμένο από χαλκό ή μπρούντζο (εικ. 10β)³⁰. Φέρει μια λεπτότεχνα χαραγμένη σκηνή ενός υδρόβιου πτηνού με απλωμένα φτερά σε ένα τοπίο με καλαμιές και άνθη πάπυρου. Από τις αποτυπώσεις των δακτυλιδιών στη ΜΜ ΙΙ Φαιστό ξέρουμε ότι τα πιο προηγμένα νατουραλιστικά θέματα εκτελούνταν σε μεταλλικά σφραγιστικά δακτυλίδια, κάτι που ίσχυσε και στη Νεοανακτορική περίοδο³¹. Επιπλέον, οι τοπιογραφικές σκηνές —συμπεριλαμβανομένων αυτών με υδρόβια πτηνά— προτιμώνται σε σφραγίδες από σκληρό και μαλακό λίθο που παράγονταν στην πρώιμη Νεοανακτορική περίοδο³². Το δακτυλίδι του Πετρά είναι επίσης αξιοσημείωτο λόγω του ότι η επιμήκης ωσειδής σφενδόνη είναι προσαρτημένη σε ορθή γωνία προς τη στεφάνη, ένα χαρακτηριστικό των περισσότερων νεοανακτορικών δακτυλιδιών, καθώς το σχήμα προσέφερε μεγαλύτερη επιφάνεια για σύνθετες σκηνές απ' ό,τι οι κυκλικές σφενδόνες³³. Εδώ, η ωσειδής σφενδόνη αξιοποιείται στο έπακρο υπογραμμίζοντας την ανοδική πτήση του πτηνού ανάμεσα σε ψηλά καλάμια και παπύρους.

Όσες απαντήσεις κι αν μας δίνουν οι σφραγίδες του Πετρά, μας αφήνουν με εξίσου πολλά ερωτήματα. Παρόλο που το ανασκαφικό περιβάλλον είναι βεβαιωμένο, η πρακτική της δευτερογενούς ταφής που επικρατούσε στα ταφικά κτίρια του

Πετρά δεν επιτρέπει να καταλήξουμε σε οριστικά συμπεράσματα για τους ιδιοκτήτες των μεμονωμένων σφραγίδων³⁴. Επίσης, δεν ξέρουμε εάν κάποιες (ή και όλες) χρησιμοποιούνταν για διοικητικούς σκοπούς, για να αφήνουν αποτυπώματα στον πηλό. Πάντως, το αρχείο του ανακτόρου δεν μας δίνει στοιχεία. Ομοίως, δεν μπορούμε να γνωρίζουμε ποιο ποσοστό του πληθυσμού —στον Πετρά ή αλλού— είχε στην κατοχή του σφραγίδες. Εξάλλου, όπως είδαμε, οι σφραγίδες της ΜΜ ΙΙ ποικίλλουν αισθητά σε ποιότητα. Αφενός, υπάρχουν τριεδρικά πρίσματα από στεατίτη, ευρέως καταναεμένα σε όλη την ανατολική Κρήτη, τα οποία είναι γνωστό ότι παράγονταν στα Μάλια από κρητικό μαλακό λίθο και με απλά εργαλεία χειρός. Αυτή είναι πιθανόν η προέλευση και των τεσσάρων πρισμάτων από καστανέρυθρο και ροδαλό ασβεστόλιθο που βρέθηκαν στον Πετρά. Όμως, ευρήματα που να πιστοποιούν την ύπαρξη εργαστηρίου —ημίεργα ή δοκιμαστικά κομμάτια— δεν έχουν ακόμη βρεθεί στην Κρήτη όσον αφορά τις ΜΜ ΙΙ σφραγίδες από σκληρούς ημιπολύτιμους λίθους. Αποτυπώματα σφραγίδων που κατασκευάστηκαν από σκληρό λίθο είναι γνωστά τόσο από τα Μάλια όσο και από την Κνωσό· και η κατανομή των σωζόμενων σφραγίδων —έστω και αν συχνά είναι τυχαία ευρήματα, που δεν εντάσσονται σε συγκεκριμένο ανασκαφικό περιβάλλον— επίσης υποδηλώνει ένα ή περισσότερα κέντρα παραγωγής στις θέσεις αυτές. Οι σφραγίδες είναι μικρές και μεταφέρονται εύκολα: θα μπορούσαν να κάνουν μεγάλα ταξίδια και να αλλάξουν πολλά χέρια προτού καταλήξουν στον τόπο εύρεσής τους. Επομένως, δεν μπορούμε να πούμε με βεβαιότητα ότι οι σφραγίδες σκληρών λίθων που βρέθηκαν στον Πετρά είχαν πράγματι κατασκευαστεί εκεί. Η ποιότητα, όμως, αυτών των μοναδικών μικρογραφικών αριστουργημάτων είναι αδιамφισβήτητη και συνγορεί υπέρ μιας κοινότητας μέλη της οποίας ήταν σε θέση να αποκτήσουν σφραγίδες εξαιρετικής ποιότητας.

Μετάφραση από τα αγγλικά: Πελαγία Τονιάρη

Σημειώσεις

- 1 Krzyszkowska 2005, σ. 1–27, 57–231, και 2019a, σ. 32–47.
- 2 Krzyszkowska 2012, 2017, 2019β, σ. 489, πίν. CLXXV. Tsiropoulou 2017 (αποτελέσματα ανασκαφών). Μετά τις δημοσιεύσεις αυτές, ήρθαν στο φως περισσότερες σφραγίδες.
- 3 Krzyszkowska 2012, σ. 146, 147–148, εικ. 1, 3, και 2017, σ. 144–146, εικ. 1–2.
- 4 Krzyszkowska 2012, σ. 148–155, εικ. 2, 4–8, και 2017, σ. 146–154, εικ. 3–8, και 2019β, σ. 489, πίν. CLXXV (όπου παρουσιάζονται όλες οι σφραγίδες που βρέθηκαν στο Δωμάτιο 3 του Ταφικού Κτιρίου 2, και στο Δωμάτιο 1 του Ταφικού Κτιρίου 10).
- 5 Krzyszkowska 2005, σ. 83, 94, και 2019a, σ. 37.
- 6 Krzyszkowska 2005, σ. 83–85, εικ. 5.1, και 2019a, σ. 37–38, εικ. 4a.
- 7 Krzyszkowska 2012, σ. 152–153, εικ. 7 (05/291) 2018, σ. 4–5, πίν. 2a 2019β, σ. 489, πίν. CLXXVa. Βλ. επίσης εδώ σημ. 24. Από το Δωμάτιο 3 του Ταφικού Κτιρίου 2: Tsiropoulou 2017, σ. 87, 94.
- 8 Krzyszkowska 2012, σ. 152–153, εικ. 7 (αριστερά, επάνω και κάτω).
- 9 Krzyszkowska 2012, σ. 151–152, εικ. 6 (05/259) 2019β, σ. 489, πίν. CLXXVa. Από το Δωμάτιο 3 του Ταφικού Κτιρίου 2: Tsiropoulou 2017, σ. 87, 94.
- 10 Krzyszkowska 2012, σ. 149–150, εικ. 4 (06/145). Από το Δωμάτιο 3 του Ταφικού Κτιρίου 4: Tsiropoulou 2017, σ. 91, 94.
- 11 Krzyszkowska 2017, σ. 154 (Παράρτημα αρ. 3, 15/2079). Από το Ταφικό Κτίριο 8: Tsiropoulou 2017, σ. 94.
- 12 Krzyszkowska 2005, σ. 96.
- 13 Tsiropoulou / Hallager 2010, σ. 70–132, 155–205.
- 14 Krzyszkowska 2005, σ. 109–111, αρ. 168, 193–194 (Μάλια) σ. 112–114, αρ. 169, 197–199 (Κνωσός).
- 15 Krzyszkowska 2017, σ. 154 (Παράρτημα αρ. 4, 15/1692). Από το Ταφικό Κτίριο 8: Tsiropoulou 2017, σ. 94.
- 16 Krzyszkowska 2017, σ. 151, εικ. 6 (12/602) 2018, σ. 4, πίν. 1e 2019β, σ. 489, πίν. CLXXVb. Από το Δωμάτιο 1 του Ταφικού Κτιρίου 10: Tsiropoulou 2017, σ. 91.
- 17 Krzyszkowska 2018, σ. 3–4, πίν. 1.
- 18 Krzyszkowska 2012, σ. 149, εικ. 5 (05/499) 2019β, σ. 489, πίν. CLXXVa. Από το Δωμάτιο 3 του Ταφικού Κτιρίου 2: Tsiropoulou 2017, σ. 88–89, 94.
- 19 Krzyszkowska 2012, σ. 150–151, εικ. 6 (05/322) 2019β, σ. 489, πίν. CLXXVa. Από το Δωμάτιο 3 του Ταφικού Κτιρίου 2: Tsiropoulou 2017, σ. 87, 94.
- 20 Krzyszkowska 2012, σ. 153–155, εικ. 8 (05/261) 2016, σ. 119–120, πίν. XLVa 2019b, σ. 489, πίν. CLXXVa. Από το Δωμάτιο 3 του Ταφικού Κτιρίου 2: Tsiropoulou 2017, σ. 87 (όπου λανθασμένα αναφέρεται ο κορναλίνος), σ. 94.
- 21 Krzyszkowska 2012, σ. 154–155, εικ. 9 2016, σ. 119–121, πίν. XLIV.
- 22 Krzyszkowska 2012, σ. 153, εικ. 8b 2019β, 489, πίν. CLXXVa.
- 23 Krzyszkowska 2005, σ. 81–83.
- 24 Krzyszkowska 2018, σ. 4–6, πίν. 2, για περαιτέρω παραδείγματα από αυτό το υλικό που στη συνέχεια βεβαιώθηκε ως ίασπις, όχι ασβεστόλιθος.
- 25 Krzyszkowska 2017, σ. 249–251, εικ. 5 (12/877 και 13/1485 κεραμιδής ασβεστόλιθος, 14/2603 και 2604 ροδαλός ασβεστόλιθος). Για τα 12/877 και 13/1485, βλ. επίσης: Krzyszkowska 2019β, σ. 489, πίν. CLXXVb-Tsiropoulou 2017, σ. 92 (από το Δωμάτιο 1 του Ταφικού Κτιρίου 10). Για τα 14/2603 και 2604: Tsiropoulou 2017, σ. 94 (Ταφικό Κτίριο 8). Krzyszkowska 2018, σ. 12–13, πίν. 6–7, με έγχρωμες φωτογραφίες όλων των παραδειγμάτων από τον Πετρά και τα Μάλια που αναφέρονται εδώ.
- 26 Krzyszkowska 2017, σ. 147–148, εικ. 4 (14/2242). Από το Ταφικό Κτίριο 8: Tsiropoulou 2017, σ. 94.
- 27 Krzyszkowska 2005, σ. 92–95 2019a, σ. 36–37, εικ. 3a–b Anastasiadou 2011, σ. 59–62.
- 28 Krzyszkowska 2017, σ. 152–153, εικ. 7 (12/397 και 11/38). Για το 11/38, βλ. επίσης: Krzyszkowska 2018, σ. 5, πίν. 2c 2019b, σ. 489, πίν. CLXXVb-Tsiropoulou 2017, σ. 91 (από το Δωμάτιο 1 του Ταφικού Κτιρίου 10). Για το 12/397, ευχαριστώ τον καθηγητή P.M. Warren για τις συμβουλές του σχετικά με το υλικό. Βρέθηκε στο Δωμάτιο 1 του Ταφικού Κτιρίου 9: Tsiropoulou 2017, σ. 91.
- 29 Krzyszkowska 2017, σ. 153–154, εικ. 8 (12/199). Από το Δωμάτιο 1 του Ταφικού Κτιρίου 9: Tsiropoulou 2017, σ. 91, 94 (όπου λανθασμένα θεωρείται πως φέρει ιερογλυφικά σημεία).
- 30 Krzyszkowska 2017, σ. 154 (Παράρτημα αρ. 5, 15/2088). Από το Ταφικό Κτίριο 8: Tsiropoulou 2017, σ. 94.
- 31 Krzyszkowska 2005, σ. 104, 127, 131, αρ. 182–183, 215–216.
- 32 Krzyszkowska 2010, σ. 175–176, εικ. 17.6.
- 33 Krzyszkowska 2005, σ. 127.
- 34 Tsiropoulou 2017, σ. 93–94.

Βιβλιογραφία

- Anastasiadou 2011: Anastasiadou M., *The Middle Minoan Three-sided Soft Stone Prism: A Study of Style and Iconography* (CMS Beiheft, 9), von Zabern, Mainz 2011.
- Krzyszkowska 2005: Krzyszkowska O., *Aegean Seals: An Introduction* (BICS Supplement, 85), London 2005.
- Krzyszkowska 2010: Krzyszkowska O., «Impressions of the natural world: landscape in Aegean glyptic», στο O. Krzyszkowska (επιμ.), *Cretan Offerings: Studies in Honour of Peter Warren* (BSA Studies, 18), London 2010, σ. 169–187.
- Krzyszkowska 2012: Krzyszkowska O., «Seals from the Petras cemetery: a preliminary overview», στο M. Tsiropoulou (επιμ.), *Petras, Siteia: 25 years of excavations and studies* (Monographs of the Danish Institute in Athens, 16), 2012, σ. 145–156.
- Krzyszkowska 2016: Krzyszkowska O., «Warding off evil: apotropaic practices and imagery in Minoan Crete», στο E. Alram-Stern / F. Blakolmer / S. Deger-Jalkotzy / R. Laffineur / J. Weilharter (επιμ.), *METAPHYSIS: Ritual, Myth and Symbolism in the Aegean Bronze Age* (Aegaeum, 39), Peeters, Leuven-Liège 2016, σ. 115–122.
- Krzyszkowska 2017: Krzyszkowska O., «Further seals from the cemetery at Petras», στο M. Tsiropoulou (επιμ.), *Petras, Siteia: The Pre- and Proto-palatial cemetery in context* (Monographs of the Danish Institute at Athens, 21), Athens 2017, σ. 143–154.
- Krzyszkowska 2018: Krzyszkowska O., «Materials, motifs, and mobility in Minoan Crete», στο *Πεπραγμένα ΙΒ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου / Proceedings of the 12th International Cretological Congress of Cretan Studies*, Ηράκλειο 2018, σ. 1–8. [διαθέσιμο στο: <https://12iccs.proceedings.gr/en/proceedings/category/38/32/368>]
- Krzyszkowska 2019a: Krzyszkowska O., «Minoan seal engraving: an art in miniature», στο Σ. Μανδαλάκη (επιμ.), *Δαιδαλος. Στα ίχνη του μυθικού τεχνίτη*, Ηράκλειο 2019, σ. 32–47.
- Krzyszkowska 2019β: Krzyszkowska O., «Changing perceptions of the past: the role of antique seals in Minoan Crete», στο E. Borgna / I. Caloi / F.M. Carinci / R. Laffineur (επιμ.), *MNEME. Past and Memory in the Aegean Bronze Age* (Aegaeum, 43), Peeters, Leuven-Liège 2019, σ. 487–496.
- Tsiropoulou 2010: Tsiropoulou M. / Hallager E., *The Hieroglyphic Archive at Petras, Siteia* (Monographs of the Danish Institute at Athens, 9), Athens 2010.
- Tsiropoulou 2017: Tsiropoulou M., «Documenting sociopolitical changes in Pre- and Protopalatial Petras: the house tomb cemetery», στο M. Tsiropoulou (επιμ.), *Petras, Siteia: The Pre- and Proto-palatial cemetery in context* (Monographs of the Danish Institute at Athens, 21), Athens 2017, σ. 57–97.